

Batı Çerkesya'da Direnişin Liderlik Dinamikleri: Seferbey, Muhammed Emin ve Dış Güçler

Talha Kutay^{1*}

Özet

Bu çalışma, 18. ve 19. yüzyıllarda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya yönelik işgal politikalarına karşı Batı Çerkesya'da gelişen direniş hareketlerini incelemektedir. Özellikle Seferbey Zanuko ve Muhammed Emin gibi önde gelen liderler ekseninde, direnişin askeri, siyasi ve diplomatik boyutları analiz edilmektedir. Osmanlı ve İngiltere gibi dış güçlerin Çerkeslerle olan ilişkileri, destek politikalarının sınırları ve bölgesel etkileri ortaya konmaktadır. Çalışma, kolonyalist stratejilere karşı yerel liderlik dinamiklerini ve bu dinamiklerin birleşik bir ulusal cephe oluşturmamasını, modern literatürle destekleyerek değerlendirmektedir. Sonuç olarak, Batı Çerkesya direnişi, hem sömürgecilik karşıtı mücadelelerin bir örneği hem de uluslararası ilişkiler bağlamında marjinalleşmiş bir tarihsel sürecin yansıması olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çerkesya, Kuzey Kafkasya, Seferbey, Muhammed Emin, Osmanlı, İngiltere, kolonyalizm, liderlik çatışması.

Leadership Dynamics of Resistance in Western Circassia: Seferbey, Muhammad Amin, and External Powers

Abstract

This study examines the resistance movements in Western Circassia against the Russian imperial policies in the 18th and 19th centuries. Focusing on prominent leaders such as Seferbey Zanuko and Muhammad Amin, it analyzes the military, political, and diplomatic aspects of the struggle. The study also explores the roles and limitations of foreign powers, particularly the Ottoman Empire and Great Britain, in shaping the course of the Circassian resistance. Through a critical engagement with modern scholarship, the paper evaluates the failure to establish a unified national front and the internal leadership disputes that undermined the resistance. Ultimately, the Western Circassian resistance is positioned as both an example of anti-

^{1*} Talha Kutay, Anadolu Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-4005-3222. E-posta: talhakutayfb@gmail.com

(Received/Gönderim: 14.01.2025; Accepted/Kabul: 30.05.2025)

colonial struggle and a marginalized chapter in the broader history of international politics.

Keywords: Circassia, North Caucasus, Seferbey, Muhammad Amin, Ottoman Empire, Great Britain, colonialism, leadership conflict.

Giriş

Kuzey Kafkasya, 18. ve 19. yüzyıllarda büyük güçlerin rekabet alanı hâline gelmiş; Rusya, Osmanlı ve Britanya İmparatorluğu arasındaki jeopolitik çekişmenin merkezlerinden biri olmuştur. 1556'da Astrahan'ın Rusya tarafından ele geçirilmesinden itibaren bölgeye yönelik Moskova merkezli yayılmacı politikalar yoğunlaşmış, özellikle 18. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Karadeniz'e ulaşma hedefi doğrultusunda Kafkasya, stratejik bir tampon bölgeye dönüşmüştür (LeDonne 36; Baddeley, 218). Nihayetinde bu uzun soluklu askeri ve diplomatik süreç, 1864'te Çerkesya'nın tamamen işgaliyle sonuçlanmış, yüz binlerce Çerkes Osmanlı topraklarına sürülmüş ve bölgenin demografik yapısı radikal biçimde değişmiştir (Shenfield 139; Richmond 112).

Rusya'ya karşı mücadelenin temelde iki farklı cephede, iki farklı şekilde verildiği söylenebilir. Birincisi, Çerkesler, Abazalar ve Karaçay-Balkarlar ile meskun Kuzeybatı Kafkasya'dır. İkincisi, Dağıstan ve Çeçenistan'da ortaya çıkan ve Gazi Muhammed, Hamzat ve Şamil önderliğinde yürütülen *gazavat* (*müridizm*) hareketidir. Mücadele iki bölgede birbirinden ayrı yürütülse de, İmam Şamil gönderdiği naiplerle *gazavatı* Çerkesler arasında yaymaya çalışmış ve son naibi Muhammed Emin'in gayretleriyle bunda kısmen başarılı olmuştur.

Gazavat hareketinin Çerkesya'da ve diğer bölgelerde farklı algılamalarının olabileceğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Kitlesel açıdan Müslümanlığa daha geç bir dönemde geçen Çerkesler açısından dinin anlamı Çeçen ve Dağıstan halklarına göre daha farklıdır. Çerkesler elbette ilk başlarda Muhammed Emin'in ortaya koyduğu dini-siyasi yapıyı koşulsuz benimsedikleri için destek vermemişlerdir. Muhammed Emin'e verilen destekte Rus işgaline karşı verilen mücadele temel rol oynamıştır (Aslan 125). Ancak Çerkeslerin mücadelesinde din daha geri plandadır demek de çok mümkün değildir. 1780'li yıllarda Şeyh Mansur'la başlayan mücadelede İslam önemli rol oynamış ve Çerkesler arasında itibar kazanmıştır.

Muhammed Emin'le aralarında çatışmalar yaşansa da Seferbey de Rus imparatoruna gönderdiği bağımsızlık deklarasyonunda din uğrunda ve Çerkeslerin bağımsızlığı için çalışmaya devam edeceklerini, tek bir Çerkes kalıncaya dek Hristiyan devletinin hükümetini kesinlikle kabul etmeyeceklerini vurgulamıştır (Kırk Beşinci Belge 152-155; Özsaray 223).

Rusya'nın işgaline karşı direniş ve bağımsızlık ortak amaç olsa da, iki bölgede toplumsal yapının ve savaş ideolojisinin farklı olması bazen çatışma alanları yaratmıştır (Temizkan, Kuzey Kafkasya 169).

Kafkas-Rus savaşları bağlamında, özellikle Kuzeybatı Kafkasya (Çerkesya) direnişi uzun süre marjinalleştirilmiş, tarih yazımında Dağıstan ve Çeçenistan merkezli gazavat (müridizm) hareketi ön planda tutulmuştur (Gammer 194; Zelkina 121). Bu durum hem Sovyet tarih yazımının etkisiyle hem de Batı akademisinde İmam Şamil gibi figürlerin "İslamcı direniş" başlığı altında daha kolay evrenselleştirilebilir görülmesinden kaynaklanmıştır. Oysa Batı Çerkesya'daki mücadele, özellikle 1820'lerden itibaren hem yerel liderlik biçimleri hem de dış aktörlerle kurulan diplomatik ilişkiler açısından oldukça özgün bir yapı arz etmektedir. Bu bağlamda Seferbey Zauko ve Muhammed Emin gibi önde gelen figürlerin stratejileri, bölgesel güç ilişkilerinden ziyade, imparatorluklar arası ilişkilerin kırılan dengeleri içinde şekillenmiştir (Jersild 202; Henze 52).

Bu çalışma, modern literatürle yerel kaynakları harmanlayarak, Batı Çerkesya direnişini yeniden tarih merkezli bir çerçeveye oturtmayı amaçlamaktadır. Literatürde Paneş (2019), Richmond (2013), King (2008), Jersild (2002) ve Broxup (1992) gibi araştırmacıların katkıları önemli olmakla birlikte, özellikle Türkçe literatürde Seferbey ve Muhammed Emin'in karşılaştırmalı analizi sınırlıdır. Son yıllarda artan akademik ilgiye rağmen, bu liderlerin sadece biyografik yönleri değil, temsil ettikleri politik ve ideolojik çizgilerin analizi henüz yeterince yapılmamıştır. Bu bağlamda çalışma, hem uluslararası ilişkiler hem de liderlik sosyolojisi perspektiflerinden Batı Çerkesya direnişini yeniden değerlendirmekte; aynı zamanda merkeze alınmamış bir coğrafyanın özgün siyasal deneyimini tarihsel bağlamda görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Stratejisi

18. yüzyıl sonlarından itibaren Rusya, Kuzey Kafkasya'yı yalnızca bir sınır bölgesi değil, aynı zamanda imparatorluğun jeopolitik güvenliği ve güneydeki genişleme politikası açısından hayati bir stratejik alan olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu yaklaşım, özellikle Orta Asya ve İran üzerinden Hindistan'a ulaşma arzusu, Osmanlı ile yürütülen nüfuz mücadelesi ve Karadeniz'in kuzey kıyılarında mutlak kontrol hedefiyle şekillenmiştir (King 82; Jersild 22; LeDonne 26).

Bu stratejik vizyon, Küçük Kaynarca (1774) ve Yaş (1792) antlaşmaları sonrasında daha somut bir karakter kazanmış ve Çerkesya'da kalıcı bir Rus varlığı oluşturmak amacıyla askeri kolonizasyon politikaları yürürlüğe konmuştur. Bu çerçevede, 1777-1782 yılları arasında kurulan Mozdok-Yekaterinodar hattı, ilerleyen yıllarda Kuban-Laba hattına dönüştürülerek hem askeri hem de sosyal-ekonomik sınırlar hâline getirilmiştir. Bu hatlar, Çerkeslerin kışlaklarına, yaylaklarına ve ticaret yollarına erişimini keserek onları ekonomik olarak izole etmeyi ve göçe zorlamayı hedeflemiştir (Richmond 76–78).

Rus askeri liderleri, özellikle General Aleksandr Suvorov ve Prens Grigori Potemkin, Kafkasya'da kalıcı Rus istihkam sistemlerinin öncülüğünü yapmıştır. Bu süreçte kurulan kaleler, yalnızca savunma amaçlı yapılar değil, aynı zamanda birer yerleşim ve asimilasyon merkezine dönüşmüştür. Walter Richmond, bu hatları “etnik temizliğe hazırlık amacı taşıyan askeri mühendislik faaliyetleri” olarak nitelendirir. Askeri mühendislik ve stratejik tahkimat, halkın hem fiziksel hem de toplumsal hareket alanını daraltmak için kullanılmıştır. 1783'te Kırım Hanlığı'nın ele geçirilmesiyle Hanlığa bağlı Kuban toprakları da Rusya'nın eline geçmiştir. Küçük Kabardey'i ele geçiren Ruslar Azak-Mozdok hattını tahkim etmiş ve hat üzerindeki Pyatigorsk şehri yakınlarında Kostantinogorsk kalesini yapmışlardır (Temizkan, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı 325). 1791 yılında Kuma nehrinin kıyısına inşa edilen Peschanobrod ve Kuban nehrinin kıyısında bulunan Kollesk ve Borrovska kaleleri bölgede yaşayan Çerkesleri, Büyük Kabardey ve Batı Çerkeslerinden tecrit etmiştir (Temizkan, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı 67).

Buna paralel olarak, Rusya yalnızca askeri üsler kurmakla kalmamış, etnik demografi mühendisliğini de aktif bir şekilde devreye

sokmuştur. Kazak yerleşimleri, özellikle Kabardey, Besleney, Temirgoy gibi önemli Çerkes bölgelerine sistematik biçimde yerleştirilmiş; bu durum yerli halkın yerinden edilmesine ve “yavaşlatılmış bir sürgün” sürecinin başlamasına neden olmuştur (Bennigsen-Broxup 59). 1822’de kurulan Kabardey Askerî Hattı ve 1826’da bölgenin doğrudan Rus idaresine alınması, bu dönüşümün kurumsal temellerini oluşturmıştır (Temizkan, Rusya’nın Kuzey Kafkasya’yı 316; Kasumov ve Kasumov 125).

Rus stratejisi yalnızca fiziksel alan kontrolü ile sınırlı kalmamış, ideolojik bir yeniden inşa süreci ile desteklenmiştir. Özellikle Müslüman toplulukların geleneksel yaşam biçimleri, hukuk sistemleri ve dini kurumları hedef alınmış; Hristiyanlaştırma çabaları, kilise misyonerlik faaliyetleri ve İslam önderlerinin itibarsızlaştırılması gibi uygulamalar yaygınlaştırılmıştır (Khodarkovsky 282; Crews 306). Bu girişimler, yalnızca inanç boyutunu değil, aynı zamanda toplumsal hafızayı ve siyasal liderliği de parçalamayı amaçlamıştır.

Rusya’nın Kafkasya stratejisi, bütüncül değil aşamalı olarak uygulanan bir işgal planına dayanıyordu. Bu yaklaşım hem coğrafi hem de siyasal direnç merkezlerine göre kademeli ilerleme hedefliyordu. 1820’lerde Kabardey’in büyük ölçüde kontrol altına alınması, bu planın ilk önemli basamağıydı. 1830’lardan itibaren ise Rusya’nın stratejik yönelimi Batı Çerkesya’ya kaymış, özellikle Abzeh, Şapsığ, Ubıh ve Natuhay bölgeleri hedef alınmıştır (Gammer 223; Kushhabiev 96).

Bu yönelim, İmam Şamil’in 1859’da teslim olmasıyla yeni bir boyut kazanmış, Doğu Kafkasya’da askerî kaynakların serbest kalmasıyla birlikte Rusya, batıda yoğunlaşan bir işgal süreci başlatmıştır. Bu kapsamda, Karadeniz sahil şeridinde kurulan 17 kale ve içerideki kordon hatları, hem denizden gelebilecek yardım kanallarını kapatmak hem de yerel hareketliliği sınırlamak için kullanılmıştır (Kumuk 30).

Rus stratejisi, yalnızca askeri kazanımlarla sınırlı kalmamış; Kafkasya’daki toplumsal yapının kırılması, ekonomik damarların tıkanması ve nüfus hareketliliğinin zorla yönlendirilmesi gibi sonuçlar da doğurmuştur. Geleneksel Çerkes ekonomisinin temelini oluşturan hayvancılık ve tarım faaliyetleri hem kordon hatları hem de kasıtlı ekolojik baskılar (yakma, ürün tahribi vb.) yoluyla zayıflatılmıştır. Bu süreç, sürgün ve soykırımın maddi altyapısını hazırlamıştır (Shenfield 144; Karpas 267).

Çerkes Direnişi ve Liderlik Yapıları

Kafkas-Rus Savaşı sürecinde, özellikle Batı Çerkesya'daki direniş yerel liderliklerin öne çıktığı, çok aktörlü ve merkezsiz bir yapı sergilemiştir. Bu liderlik yapıları zaman zaman dış destek arayışına yönelmiş, kimi zaman da yerel savaş beyleri etrafında şekillenmiştir. Bu bölümde Şeyh Mansur, Seferbey Zanuko ve Muhammed Emin'in liderlik tarzları, stratejileri ve dış ilişkileri karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

1780'lerde Çeçenistan'da ortaya çıkan Şeyh Mansur (asıl adıyla Uşurma), Kafkasya'daki ilk ideolojik temelli direniş hareketinin öncüsü kabul edilir. Sufi bir lider olan Mansur, özellikle Nakşibendi tarikatı çerçevesinde geliştirdiği dinî-millî söylemle yalnızca Çeçen halkının arasında değil, aynı zamanda Abzeh, Şapsığ ve diğer Batı Çerkes grupları arasında da geniş bir itibar kazanmıştır (Gammer 14; Aktürk 223). Onun etrafında şekillenen hareket, Kafkasya'nın dağlık coğrafyasındaki parçalı yapıya rağmen ortak bir İslami kimlik etrafında birleşme eğiliminin erken bir örneğidir (Aydın 60-62).

Mansur'un mücadelesi, yalnızca askeri bir direniş değil, aynı zamanda bölge halkları arasında İslami canlanmayı teşvik eden ve Rus yayılmacılığına karşı toplumsal bir uyanışı amaçlayan bir harekettir (Khodarkovsky 112). Bu yönüyle hareketi hem siyasi hem de dini bir karakter taşımaktadır. Mansur'un vaazları ve hutbeleri, yerel halk üzerinde güçlü bir manevi etki bırakmış, savaşın ahlaki ve dini gerekçelerini ortaya koyarak halkı seferber etmiştir. Nitekim Spencer'in ifadesiyle, "Mansur'un tesiri, silahından çok sözlerindeydi" (Spencer 58).

1785 yılında Anapa kalesine ulaşan Mansur, burada Osmanlı yönetiminden sınırlı da olsa destek görmüştür. Bu destek, dönemin Osmanlı-Rus rekabeti bağlamında değerlendirilmelidir; zira Osmanlı Devleti, Kafkasya'da kendine bağlı ya da en azından Rusya'ya karşı dirençli Müslüman öznelerin varlığını stratejik bir avantaj olarak görmekteydi. Ancak bu destek çoğunlukla sembolik düzeyde kalmış, askeri ya da lojistik anlamda etkili bir müdahale gerçekleşmemiştir (Karpas 77).

1791 yılında Rus ordusunun Anapa kuşatması sırasında yakalanan Şeyh Mansur, St. Petersburg'a götürülerek Şlisselburg kalesine hapsedilmiş, 1794 yılında da burada hayatını kaybetmiştir. Ancak onun

oluşturduğu ideolojik zemin ve direniş geleneği, yalnızca yaşadığı dönemi değil, kendisinden sonra gelen liderleri de derinden etkilemiştir. İmam Şamil’in 19. yüzyıldaki mücadelesi ile Batı Çerkesya’daki Seferbey ve Muhammed Emin gibi isimlerin direniş stratejilerinde Mansur’un fikrîsel mirası açıkça gözlemlenebilir (Bennigsen-Broxup 60; Gammer 46).

Şeyh Mansur’un hareketi, Kafkasya’nın siyasi tarihinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Çünkü o, etnik kimliğin ötesinde dini bir birliktelik ve ahlaki sorumluluk fikrini merkeze alarak dağınık halk topluluklarını müşterek bir düşmana karşı birleştirme çabası göstermiştir. Bu yönüyle Mansur, hem modern İslami direniş düşüncesinin öncülerinden biri hem de Kafkas halklarının kolektif hafızasında “ilk mücahit” olarak anılmaya devam etmektedir.

19. yüzyılda Seferbey Zanuko, diplomatik yetenekleri ve dış ilişkileriyle öne çıkmıştır. Osmanlı ve İngiltere gibi büyük güçlerle temasları sayesinde, Çerkesya’nın uluslararası alanda temsilini sağlamaya çalışmıştır. 1830’larda Osmanlı ve İngiltere ile kurduğu bağlar, onu Çerkesya’nın dışa dönük siyasi temsilcisi haline getirmiştir. 1831 yılında İstanbul’a gönderilen bir heyetin başında bulunan Seferbey, Osmanlı’dan askeri destek ve Çerkesya’nın statüsünün resmen tanınmasını talep etmiştir (Channell, 179; Khoon 76). Bu dönemde Sultan II. Mahmud’un reformcu politikalarına paralel olarak Seferbey’in talepleri kısmi kabul görmüş, Çerkeslere toprakların nasıl kullanılacağını öğretecek subaylarla birlikte 15 top ve 300 varil barut gönderilmiştir (Köremezli 57).

Ancak Osmanlı yönetiminin Rusya’yla olan dış ilişkilerinin değişkenliğinden kaynaklı olarak Seferbey bazen desteklenmiş, bazen ise sürgünle karşılaşmıştır. Seferbey’in Osmanlı’daki faaliyetleri Rusya’yı rahatsız etmiş ve Rus elçisi Osmanlı’dan Seferbey’in ülkeden çıkarılmasını ve cezalandırılmasını istemiştir (Khoon 78). Rusların isteği kabul edilerek Seferbey, Edirne yakınlarında bulunan Tatarpazarı’na gönderilmiştir. Her ne kadar sürgün edilmiş olsa da Seferbey’in girişimleri Rusları rahatsız etmeye devam etmiştir. Nitekim 1838 yılında Edirne’de bulunan Emin Paşa’ya gönderilen yazıda Seferbey’in görüşmelerine engel olunması istenmiştir. Bundan ötürü 1844 yılında Seferbey, Zagra-i Atik Kazasına gönderilmiştir. Ancak Seferbey, 1841 yılında İstanbul’da, 1844 yılında ise Eski Zağra’dadır (Yağcı 68).

1853 yılında Seferbey vali rütbesiyle Osmanlı tarafından Çerkesya'ya gönderilmiş ve Sohum'da görevlendirilmiştir (Budak, Kırım Savaşı 89; Kırk Yedinci Belge). Hemen sonra Çerkeslere gönderdiği mesajlarda İngiliz ve Fransızlara yakın davranılmasını istemekle birlikte onlara fazla güvenilmemesi gerektiğinin de altını çizmiştir (Yağcı, 70). Sefer Bey, Muhammed Emin'i ve çeşitli Çerkes gruplarını temsil eden diğer önemli kişileri Sohum Kalesinde ulusal bir toplantıya davet etmiştir. Seferbey toplantıda sultan adına, Megrelya bölgesindeki Rus kuvvetlerine karşı düzenlenecek operasyon için Batum'daki İmparatorluk kuvvetlerini güçlendirmek amacıyla onlardan savaşçı göndermelerini talep etmiştir. Ancak, Çerkesler kendi vatanlarının korumasız kalacağına dair endişe duyduklarından dolayı bu talebi reddetmişlerdir (Khoon, 79).

Ayrıca, Osmanlı'dan aldığı vali ünvanı ve dış destek girişimleri, zamanla yerel halk arasında bir tür "dışa bağımlı elit" imajı yaratmış; bu da onun halk desteğini sınırlandırmıştır (Jersild 184). Richmond'a göre Seferbey, bir Çerkes liderinden çok, Batılı modelde bir "siyasi temsilci" olarak hareket etmiştir (Richmond 96). F.M. Hacıbeykov, Seferbey'e yönelik yazılarında onun mücadeleci kimliğini öne çıkarmış ve Kafkasya Savaşı (1817-1864)'nın en önemli askeri kişiliği olduğunu vurgulamıştır (Tanrıverdi 144). Sefer Bey'i iyi tanıyan yaşlı bir Çerkes, Felitsin'e "Seferbey, yaşadıkları tüm aksiliklere rağmen halkın gözünde itibarını kaybetmedi ve son ana kadar büyük saygı gördü." demiştir (Khoon, 76).

Seferbey'in belki de en dikkat çekici yönü, Çerkesya'nın bağımsız statüsünün uluslararası hukuk düzeyinde tanınması için gösterdiği çabadır. 1830'ların ortasında İngiltere'nin Edirne Konsolosu John Kerr aracılığıyla yürütülen diplomasi trafiği, "Çerkesya'yı İngiltere'nin koruması altına alma" fikrini gündeme taşımıştır. Seferbey, Konsolos Kerr vasıtasıyla Anapa kadısı ile irtibat kurarak Çerkeslere iletilmek üzere gönderdiği mesajda şunları yazmaktadır:

Çok yakın bir zaman içinde Çerkesler, Rus kumandanıyla temasa geçerek ateşkes bayrağı göndermeli ve düşmanlıklara son vererek gelecek barışla ilgili görüşmelere derhal başlanmalıdır. Bu süreç boyunca Çerkesler, Ruslara karşı yapılacak her türlü saldırılardan kaçınmalı ve bu andan itibaren Kuban Nehri'ni uluslararası sınır olarak kabul etmelidirler. Buna karşılık Ruslar da Kuban'ın gerisine

çekilmeli ve Çerkes bölgesinde kurdukları kalelerini boşaltmalıdırlar. Bu şartların yerine getirilmesinin gözlemlenmesi için Çerkesler, İngiltere’nin garantörlüğüne başvurma yetkisine sahiptirler. Bu teklifler üç kere tekrarlanacak ve Rus generalinin bunları reddetmesi halinde sonuç İstanbul’daki İngiliz elçiliğine bildirilecektir. (Longworth 82).

Bu bağlamda General Velyaminov tarafından Çerkeslere gönderilen mektup da oldukça önemlidir. Velyaminov mektubunda İngilizlerin Çerkesleri düşünmediğini ve tek düşündüklerinin bölgedeki kendi çıkarları olduğunu vurgulayarak Çerkeslerin kendi otoritelerini kabul etmeleri gerektiğini yazmaktadır:

Şimdiye kadar sizi ziyaret etmiş olan bütün İngilizler birer yalancı ve sahtekardır. Kesinlikle onların yeminlerine güvenilmez. Asıl amaçları, ülkenizi ele geçirmektir. ... Kısa bir süre önce İstanbul’daki elçinizin oradan sürgün edilmesini sağlamış bulunuyor[uz]. Tek bir adamı korumaktan aciz olan İngiltere, nasıl olur da koca bir ülkeyi koruyabilir? Seferbey, bizim yüzümüzden İstanbul’dan sürülmüş bulunuyor. Eğer İngilizler bu olaya müdahale etmek isteseydiler bunu Londra’daki elçimiz aracılığıyla yapabilirlerdi. Fakat bilinen gerçek şudur ki, İngilizlerin burada bulunuşlarının tek amacı kendi çıkarlarıdır. (Longworth 94).

Çerkeslerin bu mektuba cevap olarak gönderdikleri mektupta ise aşağıdaki ifadeler dikkat çekicidir. Bu ifadeler Çerkeslerin İngiltere ile yapacakları ittifak ihtimaline önem ve değer verdiklerini göstermektedir.

Bütün hükümdarların önde geleni, İngiliz Kralı, size yazmamızı emretmiş bulunuyor. Gökyüzünün altındaki bütün devletlerin en güçlüsü ve en büyüğü İngiltere’dir. O, bizi himayesi altına almış bulunuyor ve şimdiye kadar yanlış bir şey yapmamış bir devlettir İngiltere. Onun yanlış yolda olduğunu söylemeye nasıl cüret edersin? Biz çok iyi biliyoruz ki, Fransızlar Mısır’ı işgal ederek Memluklere saldırdığı zaman onları oradan çıkarıp atan İngiltere olmuştur. Bütün Çerkeslerin minnettarlığını kazanmış olan İngiltere ile o zamandan beri dost olduk. İngiltere bize asla ihanet etmedi. O, her zaman Müslümanların koruyucusu olmuştur (Longworth, 96).

Ancak İngiltere'nin dış politikasındaki öncelikler—özellikle Karadeniz dengeleri ve Hindistan yolu üzerindeki stratejik hesaplar—Çerkesya'ya yönelik somut bir politikaya dönüşmemiştir (King 215). James Bell ve George Channell gibi seyyahlar aracılığıyla kamuoyunda Çerkesya lehine bir imaj yaratılmışsa da bu, resmi düzeye yansımamıştır.

Seferbey'in diplomatik yeteneklerine karşın, direnişin askeri organizasyonunda sınırlı bir rol oynadığı açıktır. Yerel topluluklar arasında ortak bir askeri komuta yapısı kuramamış, Şapsığ, Abzeh, Natuhay gibi grupların kendi liderlik yapıları devam etmiştir. Özellikle 1840'ların sonunda Muhammed Emin'in sistemli ve din temelli askeri düzenlemeleriyle karşılaştırıldığında Seferbey'in organizasyon kabiliyeti görece zayıf kalmıştır (Paneş 161).

Doğu Kafkasya'da İmam Şamil'in kurduğu imâmet rejiminin bir uzantısı olarak Batı Çerkesya'da faaliyet gösteren Muhammed Emin, bölgenin en örgütlü ve sistemli direniş hareketini kuran liderlerden biri olmuştur. Muhammed Emin, Dağıstanlı olup, İmam Şamil'in güvenilir müridlerinden biriydi. İmamet teşkilatında yetişmiş, şariat bilgisiyle donanmış, aynı zamanda askeri alanda tecrübe kazanmıştır (Gammer 110). 1848 yılında Adagum'da toplanan mecliste Batı Çerkesya'da "ortak lider" olarak tanınması hem Doğu'dan gelen bir misyonun hem de Batı'daki bir ihtiyaç durumunun kesişimidir (Paneş 168). Bu atama, Batı Çerkesya'da parçalı direniş yapısına karşı merkezi bir otorite oluşturma girişimi olarak görülmelidir. İmam Şamil'in de onayıyla yürütülen bu görev, Muhammed Emin'in hem dini hem siyasi hem de askeri yetkilere sahip bir "naib" olarak hareket etmesini sağlamıştır.

Muhammed Emin'in liderliğinin temel ideolojik zemini, İmamet rejiminin ilkeleri doğrultusunda şariat temelli bir birlik oluşturmaktır. Bu, Batı Çerkesya'nın geleneklere dayalı sistemine karşı ciddi bir meydan okumadır. Abzeh, Şapsığ, Ubih gibi halklar, görece özerk ve toplumsal açıdan yatay örgütlenmiş yapılardır. Muhammed Emin bu yerel geleneklerin üzerine merkezîyetçi bir yapı kurmayı amaçlamıştır (Richmond 98).

Bu bağlamda İmamet rejiminin üç temel ilkesi—şura, şariat ve cihat—Batı Çerkesya'da da uygulanmak istenmiş; kadılar atanmış, halk meclisleri oluşturulmuş, zorunlu askerî hizmet ve vergi sistemi kurulmuştur (Bennigsen-Broxup 74). Ancak bu dönüşüm, hem destek

hem de direniş üretmiştir. Özellikle Ubıhlar ve bazı Şapsığ liderleri, bu “Doğulu” otoriter yapıya karşı çıkmıştır.

Muhammed Emin’in belki de en dikkat çekici başarısı, profesyonel askeri birlikler kurabilmesidir. Doğu Kafkasya’dan getirdiği savaş tekniklerini, müfreze esaslı yapıyı, istihbarat örgütlenmesini ve disiplini Batı Çerkesya’ya taşımıştır. Bu durum, onun klasik bir “gerilla lideri” değil, bir “ordu kurucusu” olduğunu göstermiştir (Richmond 122).

Bjeduğ soylularından bazıları Muhammed Emin’e bağlılığını iletse de Bjeduğların naibe karşı tutumu mevcut askeri-politik duruma bağlı olarak değişmiştir. Muhammed Emin, 1850 yılında askeri güç kullanarak Afıps ve Şebj nehirleri yakınlarında yaşayan Şapsıglara iktidarını kabul ettirmiştir. Daha sonra, Ubıhlar da getireceği yeni düzeni kabul edeceklerini Muhammed Emin’e bildirmişler ve 1850 yılında bağlılık yemini etmişlerdir. Aynı yıl Natuhayların bir kısmı da Muhammed Emin’in nüfuzu altına girmiştir. 1851 yılında Şapsıglar ve Bjeduğlar arasında Muhammed Emin’e karşı tepkiler artmış ve Bjeduğ prenslerinin bir kısmı Muhammed Emin’den ayrılmıştır. Muhammed Emin’in Batı Çerkesleri üzerindeki nüfuzu bölgesel nitelik taşımış ve çoğunlukla askeri-politik ortama bağlı olmuştur. Ayrıca ceza-adalet sistemi de geliştirilmiş, savaşta ihanet eden veya görevini yerine getirmeyen kişiler mahkemeye çıkarılmıştır (Paneş 180). Bu yönüyle Muhammed Emin, sadece savaşçı değil, aynı zamanda devlet benzeri bir yapının kurucusudur.

1854 yılında Osmanlı’nın, Kırım Savaşı bağlamında Seferbey Zanuko’yu Batı Çerkesya valiliğine ataması, Muhammed Emin ile İstanbul arasındaki ilişkileri gerginleştirmiştir. Muhammed Emin’e mesaj gönderen Osmanlı, 1854 baharında gerçekleştirmeyi planladığı operasyon için Muhammed Emin’in kararlılık göstermesini, savaşçılarını toplamasını ve Sultan adına yeni Çerkes valisi Seferbey’in gelişine zemin hazırlamasını istemiştir. Muhammed Emin, bu atamayı kendi otoritesine yönelik bir tehdit olarak algılamış ve doğrudan Osmanlı yetkililerine mektup göndererek rahatsızlığını ifade etmiştir (Khoon 81).

Bununla birlikte, diplomatik manevra kabiliyeti yüksek olan Emin, aynı yıl İstanbul’a giderek *mir-i miran* ünvanı almış, böylece Osmanlı tarafından da meşru lider olarak tanınmıştır. Ancak bu tanınma, direniş

içindeki rekabeti ortadan kaldırmamış; 1855-1856 yıllarında Seferbey ile silahlı çatışmalar yaşanmıştır (Paneş 168).

Bu çatışmalar, Batı Çerkesya'daki direnişi zayıflatmış, özellikle Şapsığ ve Ubih bölgelerinde merkezî otoriteye karşı itaatsizlik yayılmıştır. Bu durum, Rus ordusunun ilerleyişini kolaylaştıran bir gelişme olmuştur.

Osmanlı ve İngiltere'nin Yaklaşımları

Kafkasya'daki Rus ilerleyişi, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan güvenlik kaygılarını, hem de İngiltere'nin "Doğu Sorunu" bağlamındaki jeopolitik çıkarlarını doğrudan ilgilendirmiştir. Ancak bu iki güç, Kuzey Kafkasya'daki direniş hareketlerine tutarlı ve sürdürülebilir bir destek sunamamıştır. Osmanlı'nın siyasal istikrarsızlıkları ve İngiltere'nin çıkar temelli yaklaşımı, Çerkeslerin beklentileriyle çoğu zaman çelişmiştir.

Osmanlı Devleti, Kafkasya'yı 18. yüzyıl boyunca bir tampon bölge olarak görmüş ve burada güçlü bir varlık sürdürmeyi amaçlamıştır. Ancak 1829 Edirne Antlaşması sonrası Kafkasya'daki doğrudan etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir. Buna rağmen, Çerkes liderlerinin yardım çağrılarına zaman zaman gizli veya aleni destek sunmuştur.

Osmanlı'nın yardım politikaları, çoğu zaman uluslararası diplomatik baskılar, özellikle de Rusya'yla ilişkilerin hassasiyeti nedeniyle kesintiye uğramıştır. Bu, yerel halk arasında Osmanlı'ya olan güvenin dalgalanmasına neden olmuştur (Gammer 114; Budak, Kırım Harbi 55).

Osmanlı'nın Çerkesya'daki faaliyetlerine yönelik memnuniyet Çerkes grupları arasında değişkenlik göstermiştir. 1782 yılında Jane'lerin Beyi el-Hac Mehmed Giray'ın Ruslara karşı direniş için Soğucak muhafızından yardım isteği ve 1783 yılında Besleney'lerin lideri olan Kızıl Bey ile Kemirguey'lerin lideri Arslan Bey'in Ruslara karşı Osmanlı'dan yardım talepleri Çerkesler ve Osmanlı arasındaki olumlu ilişkiye örnek verilebilmektedir (Özsaray 197). Buna karşılık 1780 yılında bazı Çerkes grupları 1720'de Osmanlı tarafından kurulan Soğucak Kalesine baskın yaparak Osmanlı birliklerine saldırmıştır. Ayrıca Batı Çerkesya topraklarında Anapa dışında Osmanlı kalelerinin kurulmasını engellemişlerdir (Kushhabiev 100).

İngiltere, Kuzey Kafkasya’daki direnişe en fazla ilgi gösteren Batılı güç olmuştur. Ancak bu ilgi çoğu zaman konsolosluk raporları, seyyah gözlemleri ve dolaylı siyasi müdahalelerle sınırlı kalmıştır. David Urquhart, James Bell, Edmund Spencer gibi isimler Kafkasya’yı ziyaret etmiş, Çerkes direnişine sempati duymuşlardır. Ancak bu bireysel destekler, Londra’daki resmi siyasetle örtüşmemektedir (Urquhart 129).

Paris Barış Görüşmeleri (1856) sırasında İngiltere, Osmanlı’nın Kafkasya’daki faaliyetlerine destek vermemiş, hatta Osmanlı’nın geri çekilmesini teşvik etmiştir (Paneş 164; Richmond 201).

İngiltere’nin nihai tavrı, Kafkasya’daki halkların kaderini büyük güçler arasındaki pazarlık masasına terk ettiğini göstermektedir. Gammer’e göre, İngiliz dış politikası “liberal değerlerle değil, çıkarla şekillenmiş, dolayısıyla Kafkasya’daki dostlarını yüzüstü bırakmıştır” (Gammer 122).

Çerkes liderlerin Osmanlı ve İngiltere’ye dair yazışmaları, bu iki güce yönelik yüksek beklentileri açıkça ortaya koymaktadır. Seferbey’in İngilizlere yönelik yazışmaları umut doluyken; Muhammed Emin, Osmanlı’nın Seferbey’i desteklemesini "doğal bir ihanet" olarak görmüştür (Khoon 78).

Kısacası, her iki büyük güç, Kafkasya’daki direnişi kendi politik hesapları çerçevesinde araçsallaştırmış, ancak halkın meşru taleplerine doğrudan ve sürdürülebilir bir yanıt verememiştir.

İç Bölünmeler, Liderlik Çatışmaları ve Dağılma Süreci

Batı Çerkesya’da direnişin başarısızlığa uğramasının nedenleri yalnızca dış güçlerin yetersiz desteğiyle sınırlı değildir. Mücadele sürecinde liderlik yapısının parçalı olması, sosyo-politik bölünmüşlük ve özellikle Seferbey ile Muhammed Emin arasındaki çekişme, direnişin merkezî bir güç hâline gelmesini engellemiştir. Bu iç çatışmalar, Rusya’nın işgal stratejisini kolaylaştırmış; Çerkes halkının siyasi ve askeri koordinasyon kurma kapasitesini zayıflatmıştır.

Seferbey, daha çok diplomatik yollarla dış destek sağlamayı amaçlayan, Osmanlı ve İngiltere’nin onayını önemseyen bir çizgide hareket etmiştir. Buna karşılık Muhammed Emin, İmam Şamil’in naibi olarak geldiği Batı Çerkesya’da iç düzen ve askeri teşkilatlanmayı esas alan bir strateji izlemiştir. Paneş’in ifadesiyle bu durum, “merkezî bir

direnış devleti mi kurulacak, yoksa dış gçlerle yürütülen yarı-bağımsız bir yapı mı korunacak?" sorusunu sürekli gündemde tutmuştur (Paneş 169).

1855'te şebj Nehri yakınlarında, Seferbey'in destekçileriyle Muhammed Emin'in gçleri arasında silahlı çatışma yaşanmıştır. Bir yıl sonra Sup Nehri kıyısında taraflar yeniden karşı karşıya gelmiş; Seferbey, Muhammed Emin'i "Sultan'ın yetkisini sahte olarak kullanan biri" olarak ilan etmiştir (Khoon 87). 1857'de Tuapse yakınlarında, Seferbey'in oğlu Karabatır'ın öncülüğünde Muhammed Emin'e ağır bir darbe indirilmiştir. Bu çatışmalar yalnızca askeri sonuçlar doğurmamış, aynı zamanda Çerkesler arasında bölünmelere, siyasi kamplaşmalara ve i güvensizliğe yol açmıştır (Richmond 312).

Osmanlı yönetimi, her iki lidere de destek vermek suretiyle aslında liderlik mücadelesini beslemiştir. 1854'te Seferbey'e vali nvanı verilirken, aynı yıl Muhammed Emin'e de mir-i miran rütbesi ve paşalık tevcih edilmiştir. Bu ifte atama, otorite çatışmasını kurumsal hle getirmiştir (Budak, Kırım Savaşında 85).

İki lider de kendi bağımsız hareket alanlarını kaybetmek istemediğinden Mustafa Paşa'nın arabuluculuk çabaları da başarısız olmuştur. Khoon'un gözlemlerine göre, "İki adam da sultanın desteğini kendi meşruiyetleri için kullanmakta ama birbirlerine karşı düşmanlıklarını derinleştirmektedirler" (Khoon 87).

1859 yılında İmam şamil'in teslim olmasının ardından Muhammed Emin de General Filipson'la yaptığı görüşmelerden sonra, 20 Kasım 1859'da mücadeleye son verdiğini açıklamış ve ar tarafından ömür boyu yıllık 3 bin ruble maaşla taltif edilmiştir (Paneş 179). 1860 yılında Muhammed Emin'in başkanlık ettiği Abzeh barış heyeti Petersburg'da ar II. Aleksandr tarafından kabul edilmiştir. Görüşmeler sırasında, ar'a sadakat yemini eden heyet yelerine Abzeh yöresinde yeni Rus kale ve müstahkem mevzileri kurulmayacağı sözü verilmiştir. Abzeh-Rus barış antlaşması imzalandıktan sonra, barış heyeti Taman bölgesine dönmüştür. Muhammed Emin ise gruptan ayrılarak ticaret gemisiyle İstanbul'a gitmiştir (Bi 111). Seferbey de 1859 yılında hayatını kaybetmiştir. 1861 yılında Soçi'de Çerkesler bir araya gelerek bir meclis kurmuş, bağımsızlık mücadelesi için son bir karar almışlardır. 1862 yılının başında, daha İstanbul'da bulunan Muhammed Emin'e Batı erkesya'daki "Çerkes zgrlk Meclisi" tarafından İsmail

Barakay-İpa Dziaş başkanlığında gönderilen bir heyet gelerek “geri dönüp mücadeleyi idare etmesini” rica etmişlerdir. Muhammed Emin ise, heyete memleketlerine geri dönmelerini ve Rus Kumandanlığı ile anlaşma yaparak Çerkeslerin Osmanlı’ya topyekûn tehcirine mâni olunması tavsiyesinde bulunmuştur (Havjoko 9; Köremezli 89). 1861 yılında Soçi’de başlayan mücadele de 1864 yılında Rusya’nın zaferiyle sona ermiştir.

Sonuç

18. ve 19. yüzyıllarda Rusya’nın Kuzey Kafkasya’ya yönelik yayılmacı politikaları, yalnızca askeri güçle değil, aynı zamanda demografik dönüşüm, kolonizasyon, nüfus mühendisliği ve psikolojik savaş unsurlarıyla yürütülmüştür. Bu stratejik yaklaşım, özellikle Batı Çerkesya’da, yerel halkların yaşam alanlarını, ekonomik kaynaklarını ve sosyal bütünlüklerini hedef almıştır.

Batı Çerkesya’daki direniş, uzun süre boyunca merkezi bir yapıdan yoksun, yerel liderlikler etrafında şekillenen dağınık bir karakter taşımıştır. Bu noktada Şeyh Mansur, Seferbey Zanuko ve Muhammed Emin gibi figürler öne çıkmış; her biri farklı yöntemlerle direnişi yönlendirmeye çalışmıştır. Ancak özellikle Seferbey ile Muhammed Emin arasındaki liderlik rekabeti, mücadelede ciddi kırılmalara yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere gibi dış aktörler, Batı Çerkesya’daki mücadeleye zaman zaman müdahil olmuş, ancak bu müdahaleler hiçbir zaman sistemli ve sürdürülebilir bir destek düzeyine ulaşmamıştır. Osmanlı çoğu zaman diplomatik hassasiyetlerle hareket etmiş, İngiltere ise Kafkasya’daki Çerkesleri jeopolitik bir araç olarak görmenin ötesine geçememiştir.

Çerkeslerin birleşik bir cephe kuramamaları, dış desteğin yetersizliği ve Rusya’nın aşamalı işgal stratejisi, 1864’te direnişin tamamen sona ermesine ve Çerkeslerin büyük bölümünün Osmanlı topraklarına sürgün edilmesine yol açmıştır. Bu sonuç, sadece askeri bir yenilgi değil; aynı zamanda bir kültürel ve demografik felaket anlamına gelmiştir.

Sonuç olarak, Batı Çerkesya direnişi yalnızca bir bağımsızlık mücadelesi değil; aynı zamanda liderlik, dış siyaset, iç birlik ve kolonyal güçler arasında yaşanan karmaşık bir etkileşimin tarihidir. Bu

çerçeve de Seferbey ve Muhammed Emin gibi liderlerin hayatı, Çerkes halkının direniş potansiyelini, sınırlarını ve çelişkilerini anlamak açısından temel anahtarlar sunmaktadır.

Kaynakça

- Aktürk, Şener. *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia, and Turkey*. Cambridge University Press, 2012.
- Aslan, Cahit. "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Yaz 2006, Sayı 1, 103-153.
- Aydın, Mustafa. "Şeyh Mansur." *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 39. İslam Araştırmaları Merkezi. 2010. 60-62.
- Baddeley, J. F. *The Russian Conquest of the Caucasus*. Longmans, Green, and Co., 1908.
- Bell, James. *Journal of a Residence in Circassia*. Edward Moxon, 1840.
- Bennigsen-Broxup, Marie. "The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World." *Central Asian Survey*, vol. 11, no. 3, 1992, pp. 57-82.
- Bi, Mahmut. *Muhammed Emin Paşa Kişiliği ve Faaliyetleri (1818 Honoda – 1901 Bursa)*. Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2015.
- Budak, Mustafa. "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu – Kafkas Cephesi ve Şeyh Şamil". *Kafkas Araştırmaları*, 1. (1988): 52-58.
- Budak, Mustafa. "1853-1856 Kırım Savaşında Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler." *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri Bildiriler Kitabı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. 1996. 79-92.
- Channell, George. *Travels in Circassia and Krim-Tartary*. London, 1850.
- Crews, Robert D. *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Harvard University Press, 2006.
- Gammer, Moshe. *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*. Frank Cass, 1994.
- Havjoko, A. Canbek, "Muhammed Emin", *Dağıstan Kültür Dergisi*, Yalova, 1999, Sayı 8-10.
- Henze, Paul B. *The North Caucasus: Russia's Long Struggle to Subdue the Circassians*. US Institute of Peace Press, 1990.
- Jersild, Austin. *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*. McGill-Queen's University Press, 2002.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. University of Wisconsin Press, 1985.

Kasumov, Ali ve Kasumov, Hasan. *Çerkes Soykırımı – Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, KAFDER, 1995.

Khodarkovsky, Michael. *Russia’s Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Indiana University Press, 2002.

Khoon, Yahya. “Prince of Circassia: Seferbey Zanuko and the Circassian Struggle for Independence”. *Kafkasya Çalışmaları*, 1.1. (2015): 69-92.

Kırk Beşinci Belge. “Kırk Beşinci Belge.” *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya 1 Savaş ve Sürgün (1781-1919)*. Haz. Mustafa Özsaray. Kafkas Vakfı. 2011. 152-155.

Kırk Yedinci Belge. “Kırk Yedinci Belge.” *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya 1 Savaş ve Sürgün (1781-1919)*. Haz. Mustafa Özsaray. Kafkas Vakfı. 2011. 160-162.

King, Charles. *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*. Oxford University Press, 2008.

Köremezli, İbrahim. *The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2004).

Kumuk, Tugan. “Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü.” Çev. Murat Papşu. *Vatanından Uzaklara Çerkesler*. Ed. Murat Papşu. Chiviyazıları Yayınevi. 2004. 17-34.

Kushhabiev, Anzor. “Osmanlı Belgelerine Göre 18. Yüzyılın Sonlarında Kuzey ve Batı Kafkasya’da Osmanlı Politikasının Bazı Yönleri”. Çev. Murat Topçu. *Kafkasya Çalışmaları*, 1.1. (2015): 93-102.

LeDonne, John P. *The Russian Empire and the World, 1700–1917: The Geopolitics of Expansion and Containment*. Oxford University Press, 1997.

Longworth, John. *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, Çev. Sedat Özden, Rey Yayıncılık, 1996.

Özsaray, Mustafa. *Çerkeslerin İslamlaşması*. İz Yayıncılık, 2012.

Paneş, Askerbiy. “İmam Şamil’in Çerkesya naibi Muhammed Emin’in Kuzeybatı Kafkasya’daki Faaliyetleri (1848-1859)”. Çev. Murat Topçu. *Kafkasya Çalışmaları*, 4.7-8. (2019): 159-182.

Richmond, Walter. *Çerkes Soykırımı*, Çev. Erdoğan Boz, Koyu Siyah Kitap, 2018.

Shenfield, Stephen D. “The Circassians: A Forgotten Genocide?” *The Brown Journal of World Affairs*, vol. 6, no. 1, 1999, pp. 137–147.

Spencer, Edmund. *Travels in Circassia, Krim-Tartary, etc.* Vol. 1, London, 1837.

Tanrıverdi, Mustafa. “Kuzey Kafkasya’dan Muhaceretin Rusça Literatürde Ele Alınışı.” *Uluslararası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın 140. Yılında Kafkas Göçleri ve Etkileri Sempozyumu Bildirileri Kitabı*. Ed. Fahameddin Başar ve Murat Kasap. İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği. 2019. 137-146.

Temizkan, Abdullah. “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkiler”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9.2. (2009): 165-190.

Temizkan, Abdullah. “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Rusya’nın Kuzey Kafkasya’yı Kolonileştirmesinde Kazakların İşlevi”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13.2. (2013): 313-336.

Urquhart, David. *The Spirit of the East*. London, 1836–1838.

Yağcı, Zübeyde Güneş. “Kuzey Kafkasya’nın Uluslararası Lideri: Sefer Zaniko”. *Bilig*, 76. (2016): 59-86.

Zelkina, Anna. *In Quest for God and Freedom: Sufi Responses to the Russian Advance in the North Caucasus*. C. Hurst & Co. Publishers, 2000.